

**PRACTICES OF FAMILY MATRIMONIAL RELATIONS DURING THE
CREATION OF SOVIET GENDER ORDER IN 1920–1930s
(BASED ON DONBAS DATA)**

Purpose

The article is dedicated to study of roles of woman and man in the family, their matrimonial relations during the creation of Soviet gender order in Donbass in 1920 – 1930s. The author investigates both power discourse concerning family matrimonial relations and daily family mode of life in the Soviet State.

Approach

The study is based on critical analysis of sources of Donetsk and Lugansk Regional State Archives, namely regulatory acts, record keeping documents of local authorities, on analysis of interview' materials with contemporaries of first Soviet decades.

Methodological basis of research are gender and microhistorical approaches to the problem.

The study begins with a short historiographical review of the problem, which emphasizes the actuality of the topic of this research.

Findings

The author has analysed changes of gender roles and relations in the private sphere of Soviet society after October revolution. As a result of investigation in the ar-

ticle concludes that roles of women and men in the family, their matrimonial relations in Donbass, that was provincial region in the first Soviet decades, were traditional.

In spite of State intentions of women emancipation, masculine character of labour in Donetsk region, its peryfiryne situation relatively revolutionary centers caused the domination of patriarchal views on role of a woman in the family.

Research implications

The study of this problem reveals new pages of history of the Soviet family. A term “daily life” is new on the list of academic ideas. We must investigate it to know real daily mode of life of “ordinary” people, who create the history.

Value

History of an development of woman's and male models of behavior in the family in the Soviet period is valuable experience of solving the problem of matrimonial relationships for future generations. Results of this investigation can help in elaboration of state politics concerning family, in writing works about history of the Soviet, Ukrainian family.

Keywords: *family, woman, man, wife, husband, role, relationships, matrimony, Soviet power.*

Інна Стріонова

(к.і.н., помічник декана історичного ф-ту ДонНУ. innastrionova@yandex.ru)

ПРАКТИКА ПОДРУЖНІХ ВЗАЄМОВІДНОСИН У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ГЕНДЕРНОГО ЛАДУ У 1920–1930-х рр. (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)

Аналіз сімейних стосунків у 1920 – 30-ті роки викликає неабиякий інтерес, оскільки виявляється тісно пов'язаним з нашим сьогоденням. Як у післяреволюційний період, так і у пострадянські часи, спостерігається певна криза цінностей, відбувається перегляд моральних норм, які раніше вважалися незаперечними. Дослідження сімейних практик у перші радянські десятиліття може допомогти не допустити помилок минулого.

У статті розглядаються практики подружніх взаємовідносин у період формування радянського гендерного ладу на прикладі Донбасу.

Основу джерельної бази дослідження становлять документи Державного архіву Донецької області, Державного архіву Луганської області.

Методологічну основу дослідження складають гендерна методологія та мікроісторичні підходи до вивчення проблеми.

У статті робиться акцент на впроваджуваних владою моделях поведінки жінки й чоловіка в родині та їх відповідності повсякденним практикам населення Донецького регіону, враховуючи специфіку розвитку останнього.

Результатом дослідження є висвітлення ролі жінки й чоловіка у родині та змін у взаємовідносинах подружжя у перші радянські десятиріччя на Донбасі. Авторка дійшла висновку, незважаючи на державні наміри «розкріпачення» жінок,

в Донецькому регіоні залишалися домінуючими патріархальні установки стосовно ролі та місця жінки й чоловіка у родині.

Фактичний матеріал, викладений у статті, відкриває «нові сторінки» в історії Донбасу, в історії радянської сім'ї. Концептуальні ідеї даної розвідки потребують подальших досліджень у цьому напрямку, оскільки ця проблема є мало вивченою.

Історія розвитку моделей поведінки жінки і чоловіка у родині, їх взаємовідносин у радянську добу становить цінний досвід щодо розв'язання проблеми подружніх стосунків для майбутніх поколінь. Матеріали даного дослідження можуть стати у нагоді при розробці державних політик стосовно інституту родини, при підготовці праць з історії радянської, української сім'ї.

Ключові слова: сім'я, жінка, дружина, чоловік, роль, взаємовідносини, подружжя, радянська влада.

Соціокультурні зміни 1920-30-тих років відзначались тотальним, загальним характером і розповсюджувались на всі сфери людського життя – моделі поведінки, стратегії особистості, форми сім'ї, моделі родинних стосунків, гендерні ролі жінки та чоловіка. Такі саме тотальні зміни переживає українське суспільство на початку ХХІ століття. Ці процеси різні за історичним вектором, вони мають різне змістовне наповнення, але співставні за масштабом руйнації звичних моделей родинного життя.

Вивчення досвіду сімейних практик за перших радянських десятиріч є в цьому сенсі не тільки цікавим, але й корисним, оскільки дає змогу проаналізувати, наскільки ефективними можуть бути механізми втручання, контролю, допомоги держави родині, які традиційні цінності є значущими для гармонійного розвитку сімейних взаємовідносин, які моделі поведінки жінки та чоловіка більш сприяють збереженню міцної родини.

Метою цього дослідження є вивчення практик взаємовідносин жінки та чоловіка у родині у період формування радянського гендерного ладу на Донбасі у 1920-1930-ті рр. Завданнями роботи є окреслити радянський владний дискурс стосовно ролі жінки та чоловіка у родині; показати вплив нових владних суджень на взаємовідносини подружжя у родині; визначити сутність сімейних стосунків подружжя у перші радянські десятиріччя на Донбасі. Основна увага при вивченні повсякденних подружніх взаємовідносин приділена родинам «простих» пересічних мешканців, а саме – робітників та селян, що становили переважну більшість населення Донецького регіону.

В історичній науці питання змін подружніх практик у сім'ї у добу формування радянського гендерного ладу є недостатньо висвітленим. Основний внесок у розробку проблеми зробили американські вчені В. Голдман, Е. Вуд, Ш. Фіцпатрик, британський соціолог С. Ашвін, українська дослідниця Т.О. Лахач, російські вчені – Ю.В. Гуполов, Н.Б. Лебіна, О.А. Хасбулатова, С.Є. Кухтерін, Ж. Чернова. Окрім того, значущими є дослідження, присвячені питанню «розкріпачення» жінок у 1920 – 1930-ті рр. Серед них відзначимо праці українських дослідниць –

М. Богачевської-Хом'як, М.С. Вороніної, О. Кісь, О.О. Кривулі, О.М. Сапицької, російських – Ю.В. Градської, Л. Денисової, О.А.Здравомислової, А.А.Тьомкіної, американських – Г. Лапідус, Р. Маннінг [1]. Повсякденні сімейні практики жінки та чоловіка на Донбасі у перші радянські десятиліття до останнього часу не були предметом спеціального дослідження.

Джерельна база даного дослідження представлена чотирма групами джерел. Авторкою були використані документи офіційного походження, що включають законодавчі акти владних структур, документи виконавчих органів влади, документи поточного діловодства центральних та місцевих органів влади. Друга група джерел включає документи особового походження. Зокрема, авторкою були розглянуті нотатки, праці державних діячів: В.І. Леніна, О.М. Коллонтай, І.Ф. Арманд, Л.Д. Троцького, А.В. Луначарського та ін. У дослідженні також були використані матеріали усної історії – інтерв'ю, проведених дослідником з людьми, для яких досвід 1920-30-тих років був частиною власного життя або виявився включеним у стійкий сімейний наратив. Значущою групою джерел є статистичні матеріали. У роботі були використані матеріали переписів населення 1897 р., 1920 р., 1923 р., 1926 р., 1939 р. Суттєво доповнюють джерельну базу дослідження періодичні видання – газети «Известия», «Вісти», «Пролетарий», «Правда», «Пролетарська правда», «Всероссийская кочегарка», «Донецкое село», «Сталинский рабочий», «Кочегарка», «Луганская правда», «Социалистический Донбасс», «Комсомолец Донбасса», «Колгоспник Донеччини», «Ворошиловец», «Наша правда», журнал «Спутник Донецкого пропагандиста».

Після Жовтневої революції більшовицьке керівництво, визнаючи політичну значущість жіночого питання, використало категорії статі та гендера, у даному випадку – «жінки», у боротьбі з патріархальністю сім'ї для легітимізації партійно-державного контролю приватного життя громадян [2]. Радянським владним дискурсом передбачалося встановлення рівноправ'я у стосунках дружини та чоловіка, «розкріпачення» жінки у сімейному побуті.

Радянська влада формально позбавила чоловіка повноважень голови родини, що визначалися імперськими Законами громадянськими: «Ст. 107. Дружина зобов'язана коритися чоловікові своєму як голові сім'ї, кохати його, шанувати й слухатися, проявляти до нього догоду і прихильність як господиня оселі» [3] та ін. Зазвичай у повсякденних реаліях проголошувалося, що після революції «Глава семьи – низвергнут. Полное равенство между мужем и женой» [4].

Визначений «Домостроєм» образ дружини-домогосподарки - слухняної, доброї, працьовитої, яка мала безперестанно працювати в домі («и не угаснет светильник ее всю ночь»), оскільки «внутрішній простір» вважався жіночим [5], не підтримувався новим режимом. Згідно з радянськими моральними нормами 1920-х рр. дружина-домогосподарка являлася «непотрібним елементом» у суспільстві. При цьому більше осудження було спрямованим на домогосподарок – дружин робітників, ніж дружин селян. Наприклад, на Донбасі констатували, що «...смотрят на жен рабочих, как на ненужный элемент, крестьянка занята хозяйством. Работница и крестьянка не должны разделяться» (Ровенецький район, Луганський округ, 1925 р.) [6].

Основним призначенням жінки вважалося материнство. Однак материнство подавалося як соціальне зобов'язання жінки. Народження дітей переставало бути власною справою подружжя. Це пов'язано з проникненням третьої сторони – держави у сімейні відносини, яка забезпечила жінку заходами охорони материнства та дитинства. «Советское государство, считая материнство одной из социальных функций женщины, а заботу о детях делом всего трудового коллектива, поставило охрану материнства и младенчества в число своих государственных задач. ... Цель охраны материнства и младенчества ... - дать возможность женщинам совмещать материнство с участием в производственном и советском строительстве без вреда для себя и ребенка и дать обществу здоровых телом и духом детей» [7], - таким був владний погляд на проблему.

Нормалізаторський дискурс був спрямований на руйнацію патріархальної влади чоловіка у родині шляхом створення державою альянсу з жінкою. За радянськими моральними нормами жінка перш за все була зобов'язана перед державою як робітниця, по-друге, - як матір молодого покоління та хазяйка у родині.

Післяреволюційними радянськими ідеологічними установками передбачалося «визволення жінок від кухонного рабства» [8]. Розпочалася робота над колективізацією побуту. Державою приділялася увага організації суспільних їдалень, пралень, дит'ясел, дитячих садків, дитбудинків та ін. [9] Однак у зв'язку з матеріальними труднощами на шляху колективізації сімейного побуту у 1920-х рр. за жінкою залишалась роль домогосподарки, хоча це й суперечило ідеальним образам жінки, що їх пропагувала влада. Ця діяльність вважалася більше примуа совою, ніж продуктивною. «Вовлечение женщин в производство вывело женщину из узких рамок семьи, но не дало ей возможности раскрепоститься от домашних забот о хозяйстве, детях. Работа в семье есть добавочный труд, который мешает женщине идти в уровень с мужчиной в общественной жизни» [10], - йшлося у Бюлетні Жінвідділу ЦК РКП(б) (1924 р.), що являвся значущою інструкцією для розгортання агітаційно-пропагандистської роботи з розкріпачення жіночого населення на різних губернських рівнях. Водночас незмінним був лозунг «Геть хатні горщики, прагнім до загального харчування» (Українська республіка) [11].

У 1930-х рр. ідеологія домашньої господарки як неорганізованого сегмента населення замінюється на ідеологію радянської дружини – опори чоловіка та сім'ї [12]. Переломним моментом у владних поглядах на дружину-домогосподарку слід вважати візит наркома важкої промисловості С. Орджонікідзе у 1934 р. на Урал, де біля підстанції Червоноуральського міделиварного заводу ним був відзначений зелений сквер, засаджений за ініціативою дружини начальника цієї підстанції Клавдії Суровцевої та зроблений заклик до домогосподарок приймати участь у культурно-побутовому облаштуванні робітничих селищ [13]. Ця подія призвела до розгортання руху дружин інженерно-технічних робітників, яким була реалізована традиціоналістська складова гендерної політики. Дружини були організовані за місцем праці чоловіка, що означало їх підконтрольність радянським колективам. Участь у даному русі сприяла підвищенню соціального статусу та компетентності дружин [14]. У мовному дискурсі на зміну образу «темної» дружини – «ничем не

интересующейся и ни для кого не интересной», «бесполезного» и «обиженного жизнью существа», зайнятої «горшками, чугунами и повседневными мелкими заботами», приходять радянська дружина – «опора» чоловіка у його публічних справах [15]. Як відзначила Ш. Фіцпатрик, при цьому зазвичай підкреслювалося, що жінки з нижчих верств мають зобов'язання по відношенню до родини, а не до чоловіка. Такі предписання обумовлювалися фактом, що їх чоловіки нерідко ухилялись від виконання сімейних обов'язків. У зв'язку з цим вони не являли собою гідний об'єкт для почуття «боргу дружини». Виняток складала робітницько-стахановці, які, вважалось, заслуговували такого відношення, як чоловіки з елітарних кіл [16]. Однак на Донбасі, у промисловому регіоні, де зародився стаханівський рух, акцент на відмінностях ставлення дружини до чоловіка відповідно до тих чи інших верств населення не був таким явним. У даному робітничому регіоні рух суспільних активісток охоплював дружин робітників в цілому. Окрім того, пропагувався образ дружини-домогосподарки як помічника чоловіка у сільському, колгоспному господарстві [17].

Однак, якщо трансформація ролі жінки в родині мала емансипаційний характер, оскільки передбачала її розкріпачення, то передбачувана більшовицькою ідеологією сімейна роль чоловіків була значно обмежена порівняно з дореволюційною добою.

Чоловік, втративши положення голови сім'ї, був позбавлений абсолютної влади, що в імперський період затверджувалася його роллю представника держави у цій суспільній ланці. Окрім того, інтереси чоловіка були вражені радянським гендерним порядком у сімейній сфері, оскільки більшовицька влада намагалася перетранслювати функцію державного агента жінці.

Традиційна чоловіча роль захисника дружини перейшла до держави, позиції якої як нового актора у сімейних подружніх відносинах зміцнювалися з кожним наступним роком, що було пов'язано з посиленням етакратизації шлюбно-сімейного ладу. Затверджений у нормативних актах державний захист жінці був відображений на рівні повсякденних практик 1920 – 1930-х рр. Зокрема, в УСРР вже в 1924 р. розгорнулися дискусії щодо доцільності профспілкового втручання у приватне життя своїх членів. Приводом до цього стало рішення Харківської профспілки друкарів, яка зробила догану робітнику за грубе ставлення до його дружини. Профспілка постановила: забезпечити дружину окремою квартирою [18].

Чоловікові диктувалося бути товаришем своїй дружині. Оскільки чоловіче населення мало навиків соціалізації, то, являючись перш за все «членом Союзу» у родині, повинне було залучати жінок до громадського життя, допомагати їм у цьому як більш досвідчене [19]. Влада використала «активність» чоловіків проти жіночої «пасивності». З одного боку, радянське керівництво боролось проти авторитета чоловіка в родині, який вважався представником дореволюційних патріархальних консервативних устоїв в останній. Але, з другого боку, власне «консервативним», «відсталим» елементом як в імперську добу, так і після Жовтневої революції була дружина [20]. Жінка вважалася «відсталим елементом» не лише тому, що її рівень письменності був значно нижчим порівняно з чоловічим, але й тому, що власне вона, а не чоловік, була оплотом традиційної сім'ї. Висунувши тезу «політичної

відсталості», «темноти», «закабаленності» жіноцтва, державним апаратом була визнана їх неготовність до радянської трансформації [21]. Так, чоловікові-комуністу диктувалося боротися у родині з релігійними поглядами, забобонами дружини, матері, залучати їх до іконоборницького руху та головним чином переконувати в істинності антирелігійної пропаганди (Спутник Донецького пропагандиста) [22]. Як приклад, більшовики, розпочавши колективізацію сімейного побуту, працювали і над розв'язанням питання сімейного дозвілля у даних умовах. Подружжю пропонувалося відвідувати клуби, у яких вони разом мали можливість слухати доповіді з проблем сучасного життя, відпочити на концертах, побачити кінострічки та ін. Спеціально для «членів союзу з їх родинами» влаштовувалися сімейні вечори [23]. Влада обрала тактику: « ... Надо строить нашу работу так, чтобы рабочий, зайдя случайно в клуб, второй раз пришел туда сам и привел с собой жену», - зазначалося в черговому номері газети «Кочегарка» (1926 р.) [24].

Незважаючи на затвердження рівноправ'я у сімейному законодавстві після Жовтневої революції, можна сказати, що новою владою чоловікові була відведена другорядна роль у сім'ї. Тоді як дружина ще являлася зобов'язаною стати матір'ю та була вимушено обтяженою «отупляющей» домашньою працею, чоловік лише мав обов'язок щодо економічного забезпечення дітей. Батьківство, з боку чоловіка, репрезентувалося як економічний борг [25]. Такою була реакція влади на труднощі реалізації гендерного проекту, що передбачав здійснення батьківських традиційних функцій радянськими комунальними установами, у повоєнні 1920-ті рр. Чоловік був позбавлений батьківських виховничих повноважень. Його місце поряд з дружиною у цьому питанні займав державний апарат. Після Жовтневої революції мала місце традиція відчуження чоловіка як батька, що підтримувалася державною практикою [26].

Проте з другої половини 1930-х рр. владним дискурсом передбачалося «повернення» чоловіка у сім'ю, який разом з дружиною мав бути відповідальним за виховання молодого покоління. Процеси «радянизації» батьківства (слово вживаю то у значенні російського поняття «отцовства») посилювалися головним чином із прийняттям постанови ЦВК та РНК Союзу «О запрещении абортів, увеличении материальной помощи роженицам, установлении государственной помощи много-семейным, расширении сети родильных домов, детских яслей и детских садов, усилении уголовного наказания за неплатеж алиментов и о некоторых изменениях в законодательстве о разводах» від 27 червня 1936 р., якою передбачалося зміцнення радянської сім'ї. Саме у цей час феноменом радянської повсякденності стала пропаганда почесного звання батька: «Отец в советской стране – это почетное звание. Это не хозяин в прежнем смысле слова. Это – советский гражданин, строитель нового быта, воспитатель нового поколения» («Социалистический Донбасс») [27]. Батьківство, як і материнство, ставало соціальним зобов'язанням, громадянським боргом чоловіка.

Водночас, незважаючи, що у післяреволюційні роки економічна незалежність подружжя була невід'ємною складовою нормалізаторських суджень розкріпачення жінки, вже після завершення Громадянської війни у владному дискурсі починає

проявлятися й така традиціоналістська складова радянської гендерної політики, а саме – чоловікові відводилася роль «годувальника» родини. Такий владний крок цілком пояснюється більшовицьким курсом державної протекції жінок після Жовтневої революції у 1920 – 1930-ті. Ця тенденція була очевидною у судовій практиці. В УСРР мали місце випадки, коли «жене было присуждено с мужа на содержание детей. Дети умерли, суд, в который обратился муж об освобождении от плат из-за смерти детей, отказал ему в иске» (Донбасс) [28] та ін. Зазначений державний захід був обумовлений безпосередньо феноменом жіночого безробіття 1920-х рр., що не вписувався в рамки нового образу жінки. Дане владне рішення являло собою компроміс як революційних ідеалів, так і повсякденних реалій.

Як вірно відзначили О.А. Здравомислова, А.А. Тьомкіна, радянський етакратичний гендерний лад був інституціоналізований як гендерно-поляризований [29].

Але повсякденні практики перших радянських десятиліть часто розходилися з владним дискурсом. Донбас у 1920-х – 1930-х рр. являвся провінційним регіоном. Певні зміни у гендерному розподілі праці в Донбасі були скоріше відлунням бурхливого встановлення жіночого рівноправ'я в Москві, Петрограді, Харкові, Києві. Якщо в інших губерніях фундамент гендерної рівноправності був закладений ще на початку радянської влади в межах використання дореволюційної феміністичної хвилі, то Донбасу перша хвиля фемінізму не торкнулася [30].

Місцевим партійним керівництвом не приділялося належної уваги питанню розкріпачення жінок. Діяльність Жінвідділів на Донбасі і наприкінці 1920-х рр. не була добре розвинута. Зокрема, в одному із звітів Сталінського окрвиконкому 1930 р. відзначалося, що «... робота серед жінок у нас поставлена не зовсім добре – це головним чином через недостатню увагу радянських та інших органів до роботи серед жінок» [31].

В огляді ЦК КП(б)У 1929 р. про культурно-побутове розкріпачення жінок дозвіл чоловіка на участь дружини у громадському житті разом з її домашніми зобов'язаннями вказувалися як основні чинники, що впливали на хід жіночої емансипації [32]. Владою були зареєстровані випадки такого роду: «... селянку – голову сельКНС – чоловік з засідання витав за косу» (Сталіно) [33].

Підривання основ патріархального сімейного побуту, як правило, не було в інтересах чоловіків, особливо селян. Зазвичай так ставилися чоловіки до розкріпачення дружини: «Не бабська, мовляв, справа одвідувати збори, цікавитися політикою та мати діло з книжками. У баби волос довгий, а разум короткий» [34]. Неодноразово дружині нагадувалося про її домашні обов'язки, що «її діло – кухня, діти тощо. А коли вона ще ходитиме й туди й сюди, то діти й чоловік будуть і голодні й холодні, білизна непопрана, а хата непалена» [35] - відзначалося в рубриці «Робітниче життя» газети «Пролетарська правда».

Проблема розкріпачення жінки в родині у селі, порівняно з містом, значно ускладнювалася навичками жінок жити «за традицією» [36]. Наприклад, як відзначалося у протоколі 2-ої конференції жінок-селянок Старобельського округу 1925 р.: «В Лікнеп селянку дуже тяжко втягти. Вони кажуть: наші діди не вчилися прожили, проживемо і ми» [37]. Відкриття дит'ясел на селі нерідко негативно

оцінювалося місцевим населенням – «Дітей „переморили» поростою й др. пошестями. Виділених делегаток в яслі не пускали – мов, це – шпіони Такі яслі селянкам не потрібні» (Донбас) [38].

З іншого боку, іноді мали місце випадки, коли приводом до конфлікту подружжя була «темність» дружини. «Я вот, мол, получил образование и мне надо жену ученную» [39], - заявив чоловік-слухач радпарткшколи дружині-селянці («Луганська правда»). Державні гарантії свободи сімейного союзу, згідно з котри ми передбачалися добровільний вступ у шлюб, свобода розлучення, призвели до чималих викривлень на практиці. Нерідко на місцях «свобода любові» чоловіками сприймалася як свобода від відповідальності. Деякі чоловіки не лише не вважали за зобов'язання надавати матеріальну допомогу дружині, яка мала в тому потребу на законних підставах, а й ухилялися від сплати аліментів. При чому у таких випадках, як правило, чоловіки залишали жінок з дітьми напризволяще [40]. Іноді були й гірші ситуації: коли чоловік «пропонував своїм батькам зигнати жінку з дітьми з дому» (Донбас) [41]. У післяреволюційній радянській повсякденності подібного роду вчинки зустрічалися і серед жінок [42].

Як вище вказано, розкріпачення жінки радянською владою передбачалося головним чином через працевлаштування. Однак Донбас – це регіон розвитку важкої промисловості. У цьому регіоні традиційно на ринку праці залишався значним попит на чоловічу робочу силу. Американська вчена В. Голдман, досліджуючи місце жінок та гендерні відносини в радянській індустрії, доцільно вказала, що на місцях зазвичай мали місце сексистські прояви з боку керівництва підприємств та робітників до жіночої праці на виробництві [43]. Окрім того, не всі підприємства легкої промисловості, що існували на Донбасі були суто жіночими. Можемо погодитися з українською дослідницею М.С. Вороніною, що службова ніша в кам'яновугільній промисловості стала єдиною, яку за радянських часів почало доволі активно займати жіноцтво. Так, на 1 січня 1933 року всього в СРСР жінок-службовців у цій галузі працювало 5136 осіб або 15,5%. На 1 липня 1936 р. їх було 2722 особи, проте у відсотковому значенні вони склали вже 20% [44].

До другої половини 1930-х рр. в кам'яновугільній промисловості Донбасу жінки склали вже 23,4%, займаючи різноманітні посади. Проте жінки в межах своїх колективів не відрізнялися значною активністю. Зокрема, серед виборного профактиву в низових профорганізаціях лише 7,7% жінок були членками ФЗМК, 6% членками цехкомів та цехпрофорганізацій і 7,4% групових організаторів [45].

На Донбасі, як і загалом по СРСР, за роки індустріалізації зростає частка жінок зайнятих на виробництві. За даними Всесоюзного перепису населення 1939 року у міських поселеннях Сталінської області більшість жінок-робітниць – 45,9% були зайняті у промисловому секторі народного господарства [46]. У даному регіоні також мало місце помітне зростання числа зайнятих жінок у сфері торгівлі й громадського харчування – 11,6%, в сфері охорони здоров'я - 8,6%, в галузі освіти, науки, мистецтва – 7,9% [47]. У сільських же місцевостях Сталінської області 82,1% жінок були традиційно зайняті у сільському господарстві [48]. Менша частка селянок була задіяна в галузі освіти, науки, мистецтва – 4,8%, у промисловому секторі

– 4,2%, в сфері охорони здоров'я – 2,7%, у торгівлі й громадському харчуванні – 2,5% [49]. Можемо погодитися з В. Голдман, що принципи гендерної сегрегації, що були особливо очевидними у добу НЕПу, у роки індустріалізації були порушені [50]. Незважаючи, що критерій гендерного розподілу робочої сили за галузями народного господарства не було повністю відкинуто на радянському просторі, на практиці 1930-х рр. можливості працевлаштування жінок значно розширилися.

Але в цілому і наприкінці 1930-х рр. у Сталінській області жінки у міських поселеннях склали лише 30,7%, а у сільських – 37,7% від загального числа зайнятих у народному господарстві [51].

У 1920-х – 1930-х рр. держава залишалася неспроможною здійснити суцільну колективізацію сімейного побуту. Незважаючи, що в Українській республіці мережа установ щодо побутового розкріпачення жінок у перші радянські десятиріччя значно розширилася, але вона не охоплювала все населення.

Наприклад, відповідно до огляду стану роботи серед робітниць та селянок по Макєєвському району Сталінського округу 1927 р., якщо одна ясельна койка мала приходиться на 10 робітниць (постанова РНК), то по району мало бути їх 393 замість 180 [52]. За Всесоюзним переписом населення 1939р., на 1 жовтня 1939 р. у Сталінській області було 372 дитячих садів, розрахованих на загальну кількість дітей - 21500 осіб [53]. У цей же час в області дітей у віці 3-7 років налічувалося 236418 [54]. Тобто число відведених державою місць у дитсадках для дітей вказаного дошкільного віку було в 11 разів меншим загальної кількості дітей в області [55]. Зокрема, у містах Сталінської області було 329 дитсадків (88,4 % загального числа), розрахованих на 20170 осіб [56]. Всього ж дітей у віці 3-7 років у міських поселеннях було 176725 дітей [57]. Отже, у міських поселеннях кількість відведених державою місць для виховання дітей була у 8,8 р. меншою числа дітей [58]. У сільських місцевостях області діяло 43 дитсадки, розрахованих на 1330 осіб [59]. У той же час на селі було 59693 дитини у віці 3-7 років [60]. Тобто на селі загальна кількість дітей була у 44,9 р. більшою числа ліжок у дитячих закладах. За таких умов саме батьки та родина залишалися головними вихователями дітей.

Інша необхідна складова політики емансипації жінки – система Нархарчу була ще гірше розвинутою. На 01.07.1928 р. в УСРР діяли 274 їдальні, які обслуговували від 2 до 4% робітників промисловості по округах Донбасу, від 3 – 6% у великих міських центрах, від 5 – 8% - в інших промислових центрах [61]. За даними Управління народногосподарського обліку УРСР 1937 року в системі громадського харчування в республіці, особливо на Донбасі, було виявлено чимало недоліків. Обороти основних підприємств у громадському харчуванні УРСР в першому півріччі 1937 р. складав 594,6 млн крб. або 48,3% річного плану. По Доннархарчу – основній організації, яка мала обслуговувати робітників Донбасу, річний план виконано лише на 45,9% [62]. Обороти громадського харчування УРСР у першому півріччі 1937 р. збільшився порівняно з оборотом за відповідний період 1936 р. на 5,8%. Для Доннархарчу ж, навпаки, було характерне зменшення на 20,1%. Мережа підприємств громадського харчування Головного Управління їдалень НКВнторга

УРСР зменшилася з 01.01.1936 р. по 01.01.1937 р. на 394 одиниці, тобто на 14,9%. Для Доннахарчу зменшення мережі за цей період становило 19,2% [63].

Зазвичай, як і до революції, на рівні індивідуальних сімейних практик у союзних республіках забезпечувалася традиційна модель поведінки заміжньої жінки. Вона відповідала за сімейний добробут. Зайнятість у сімейному побуті як дружин робітників, так і робітниць визначалася вихованням дітей, приготуванням їжі, пранням, прибиранням помешкання, а селянок на додаток – працею на присадибній ділянці, доглядом за скотом [64]. Однак міське населення Донбасу проживало не лише в комунальних квартирах, а й у власних домівках. В останніх же зайнятість у домашньому господарстві також супроводжувалася працею на присадибній ділянці.

За словами уродженки с. Старий Комар Донецької області Г.Г. Ольмезової 1929 року народження «мама готовила, убирала, стирала, смотрела своих деток» [65]. Респондент В.М. Піщулін (1933 року народження, уродженець с. Ольшанець Єлеського р-ну Ліпецької обл., з 1936 р. проживав у м. Сталіно) доцільно відзначив, що жінки у ті роки в основному були домогосподарками [66].

Згідно зі статистичними розрахунками річного бюджету часу за статевим критерієм 1934 р. (по СРСР) на працю у домашньому та приватному підсобному господарстві жінкою затрачувалося 3024 год/рік, тоді як чоловіком – лише 432 год/рік, тобто жінка у 7 разів більше була обтяжена домашніми зобов'язаннями [67].

Чоловік же традиційно був головою родини та основним її «годувальником» [68]. У містах Донецького регіону саме чоловік, як правило, приносив зарплату у період НЕПу, а також пайок додому у роки перших п'ятирічок. Але, якщо у 1914 р. матеріальний рівень життя робітничих родин на 95-97% визначався розміром заробітку, то у роки війни та революції інфляція звела заробітну плату до ролі другорядного чинника в їхніх прибутках. Статистики 1920-х рр. виокремлювали шість видів прибутків робітничих родин, окрім заробітної плати та страхової допомоги: позики, споживчі кредити, приробітки, надходження від продажу майна, від здавання житла в оренду, від власного сільського господарства. Щоб вижити, робітники вдавалися до різного роду прибутків: від ремесла за спеціальністю до торгівлі [69]. У роки ж індустріалізації заробіток чоловіка складав основу прибутків родини. Бюджетне обслідування робочих родин у Донбасі показало, що їх грошові прибутки за період з 1929 по 1932 р. зросли на 82%. В основному цей ріст був обумовлений за рахунок збільшення заробітної плати робочих та членів їх сімей, котра збільшилася на 90,7%. Питома вага в бюджеті родини робочих таких статей прибутку як надходження від підсобного господарства, здача житла в оренду та продаж речей скоротилася. Зв'язок з сільським господарством частини робітників не отримав помітного відображення у бюджетах робочих. Заробітна плата за працю на виробництві складала 90% всього грошового прибутку сім'ї робочого [70]. Зростання зарплати робітників, зайнятих у фабричному виробництві, звільняло їх від занять кустарними промислами у неробочий час.

На селі ж цілорічну та оплачувану працю у сільськогосподарських артілях мали саме чоловіки. Зокрема, на частку останніх припадало 2/3 трудоднів, вироблених

колгоспниками у 1937 р. Праця ж жінок у колгоспі була сезонною. Як відзначила Р.Т. Маннінг, селянками, в свою чергу, до 80% робочого часу приділялося праці у власному підсобному господарстві, що забезпечувало родину як продуктами харчування, так і грошовим прибутком. Чоловіки ж, як правило, мали в 1,5 рази більше вільного часу, ніж жінки [71].

В цілому протягом 1920-30-х рр. у пересічних радянських громадян на порядку денному стояла проблема «виживання». Руйнація сільського господарства під час війн, вивезення продовольчих запасів до РСФРР, голод повоєнних років, посуха врожаю 1924 р., хлібозаготівельна криза 1927-1928 рр., голод 1932-1933 рр., надмірні державні плани хлібопоставок у роки п'ятирічок спричинили той факт, що в місті і на селі на рівні індивідуальних сімейних практик гостро стояло питання як прогодувати родину. Зокрема, за роки війни погіршився якісний склад їжі. Українська вчена О.М. Мовчан, досліджуючи побут робітників, відзначила, що у повоєнні роки основними продуктами харчування були борошно і хліб. Тенденція покращення структури харчування, що намітилася у першій половині 1920-х рр., більш активно проявилася у другій половині десятиліття. Так, у цей час у раціоні робітників житні хлібопродукти поступилися пшеничним, помітно збільшилося споживання м'ясо-молочних. Проте в умовах тотальної руйнації ринкових відносин робкоопи не справлялися з завданням безперебійного товаро-забезпечення пайщиків. Наприклад, у 1927-1928 рр. робітничі кооперативи металургійних центрів Луганська, Єнакієвого, Маріуполя, Краматорська, Дружківки, Сталіно, Макіївки задовольняли потреби пайщиків у хлібі на 48%, м'ясі – 33%, картоплі – 36%, олії – 76%, крупах – 46%, маслі – 11%, яйцях – на 17% [72]. У роки п'ятирічок матеріальне становище робітничих родин покращилося. Так, вже у роки першої п'ятирічки на Донбасі помітними стали зміни в витратній частині бюджетів робочих сімей. Більше половини всього сімейного бюджету витрачалося на харчування. При цьому витрати на їжу на протязі п'ятирічки зросли на 86,2%. За матеріалами вибіркового обслідування робочих сімей у Сталінському районі з 1928 по 1931 рр. загальна кількість продуктів, що приходилася на кожного члена робочої родини зросла на 25,5%. При цьому споживання хліба та хлібних продуктів стало більшим на 29,7%, картоплі – на 32,4%, овочів – на 45%, риби – на 42%, цукру – на 3%. Водночас мало місце зменшення споживання м'яса на 35%, жирів – на 5% та молочних продуктів – на 6%. Витрати на придбання одягу та взуття збільшилися на 85% і складали більше п'ятої частини бюджету [73]. Але на селі й протягом 1930-х питання «виживання» родин продовжувало залишатись особливо гострим. На початку 1930-х, у роки голоду, сільське населення голодувало у селах регіону. У повсякденних реаліях споживчий раціон селян зводився до макухи, буряка, різного лушпиння, сурогатів, м'яса здохлих тварин [74].

Вважаємо, що при таких умовах існування на Донбасі у сім'ях звичайних пересічних мешканців як у містах, так і на селі проблема гендерного рівноправ'я зовсім не стояла гостро.

В дійсності вільного часу у простого робочого населення було мало. У періоди хлібозаготівельних криз значну частину вільного часу у мешканців

віднімали черги у крамницях. Через перебої з постачанням хліба та інших продуктів населення охоплювали панічні настрої. За таких обставин повсякденним явищем були черги чоловіків, жінок у магазинах, наприклад, з другої-третьої години ночі [75]. Окрім того, час вільний від праці поза межами дому чоловіком разом з дружиною витрачався у справах підсобного господарства (у випадку його наявності).

Години ж власне відпочинку, як правило, чоловік і жінка проводили у сімейному колі, з дітьми. В цілому, згідно зі споминами сучасників 1920 – 1930-х рр., у першій третині ХХ ст. сімейні практики взаємовідносин батьків і дітей часто залишалися традиційними, особливо на селі. Батьки піклувалися про виховання дітей. Зокрема, уродженка с. Старий Комар Донецької області Г.Г. Ольмезова 1929 року народження зазначила, що як і мати, батько також займався вихованням дітей, але у вільний після роботи час, оскільки він був постійно зайнятим у суспільному виробництві, працював їздовим. «Папа нас очень любил! Он никогда не кричал на нас, никогда. Всегда он относился хорошо. ... Ну, вот это, как сядем, вот это, садимся за столом – папа всегда учил как воспитывать, как вести себя. Он детей очень любил. И мать любила, и отец любил детей» [76].

Також мали місце практики «ходіння в гості» або «приймання гостей» [77]. У комунальних же квартирах сімейний затишок нерідко розділявся з сусідами. Адже при наявності проблеми житлозабезпечення в регіоні часто по декілька сімей проживали в одній кімнаті [78].

Таким чином, незважаючи на впроваджені нові радянські владні судження, у 1920 – 1930-х рр. повсякденні сімейні практики жінки й чоловіка залишалися переважно традиційними на Донбасі. У перші радянські десятиліття на Донбасі на рівні індивідуальних сімейних практик усталеними являлися патріархальні установки щодо ролі жінок і чоловіків у родині. У повсякденних реаліях 1920 – 1930-х рр. заміжня жінка залишалася відповідальною саме за сімейний добробут. Для жінок родина була найважливішою цінністю у житті. Як у міських, так і в сільських поселеннях Донецького краю жінка передусім була вірною дружиною, матір'ю дітей, доброю домогосподаркою. Жінка в домі готувала, прала, працювала на присадибній ділянці (за наявності останньої). Вона займалася вихованням дітей. Чоловік же був головним «годувальником» та головою сім'ї. Більша усталеність патріархальних традицій у побуті на Донбасі, порівняно з іншими регіонами Української республіки, була обумовлена характерним для краю маскулінним характером праці, його периферійним розташуванням стосовно центрів поширення революційних ідей гендерного рівноправ'я.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що концептуальні ідеї, фактичний матеріал цієї статті може бути використаним у курсі історії вітчизняної культури, при розробці спецкурсів з історії сім'ї, у підручниках та методичних посібниках з історії радянської, української сім'ї. Водночас дане дослідження зумовлює необхідність подальшого вивчення специфіки сімейних стосунків жінки та чоловіка на Донбасі у перші радянські десятиріччя, порівняно з іншими регіонами УРСР та СРСР в цілому.

РЕЗЮМЕ

В історичній розвідці розглядаються практики подружніх взаємовідносин у період формування радянського гендерного ладу на прикладі Донбасу. У статті робиться акцент на впроваджуваних владою моделях поведінки жінки й чоловіка в родині та їх відповідності повсякденним практикам населення Донецького регіону, враховуючи специфіку розвитку останнього. Фактичний матеріал, викладений у роботі, відкриває «нові сторінки» в історії Донбасу, в історії радянської сім'ї.

Ключові слова: сім'я, жінка, дружина, чоловік, роль, взаємовідносини, подружжя, радянська влада.

РЕЗЮМЕ

Проблема взаимоотношений в “советской семье” в 1920 – 30-х гг. предъставляет особый интерес для исследователей. Как в послереволюционный, в постсоветский период имеет место кризис ценностей, происходит переоценивание моральных норм, которые ранее являлись неоспоримыми. Изучение семейных практик в первые советские десятилетия может помочь избежать ошибок прошлого.

В статье на примере Донбасса рассматриваются практики супружеских взаимоотношений в период формирования советского гендерного порядка.

Источниковедческую базу работы составили документы Государственного архива Донецкой области, Государственного архива Луганской области. Гендерный и микроисторические подходы составили методологическую основу исследования проблемы.

В статье делается акцент на внедряемых властью моделях поведения женщины и мужчины в семье, их соответствии повседневным практикам населения Донецкого региона, учитывая специфику развития последнего.

Результатом исследования является освещение роли женщины и мужчины в семье, а также изменений во взаимоотношениях супругов в первые советские десятилетия на Донбассе. В работе указывается, что, несмотря на намерения советской власти «раскрепостить» женщину, в Донецком регионе оставались доминирующими патриархальные установки относительно роли и места женщины и мужчины в семье.

Фактический материал, изложенный в статье, открывает «новые странички» в истории Донбасса, истории советской семьи. Концептуальные идеи, предложенные автором, требуют дальнейшего изучения проблемы в данном направлении.

История развития моделей поведения женщины и мужчины в семье, их взаимоотношений в советский период представляет ценный опыт решения проблем супругов для будущих поколений. Материалы исследования могут быть использованы при разработке государственных семейных политик, для подготовки работ по истории советской, украинской семьи.

Ключевые слова: семья, женщина, жена, мужчина, муж, роль, взаимоотношения, супруги, советская власть.

SUMMARY

The article is dedicated to study of roles of woman and man in the family, their matrimonial relations during the creation of Soviet gender order in Donbass in 1920 – 1930-s. The author investigates both power discourse concerning family matrimonial relations and daily family mode of life in the Soviet State. The study of this problem reveals new pages of history of the Soviet family.

Key words: family, woman, man, wife, husband, role, relationships, matrimony, Soviet power.

Примітки:

1. Голдман В.З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917 – 1937 гг.) / В.З. Голдман. – М.: РОССПЭН, 2010. – 357 с.; Goldman W. Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917–1936 / W. Goldman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993; Wood E. The Baba and the Comrade: Gender and Politics in Revolutionary Russia / E. Wood; gen. editors A. Rabinowitch and W. G. Rosenberg. – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1997. – 318 p.; Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город [Электронный ресурс] / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л.Ю. Пантина]. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 336 с. – Режим доступа: http://krotov.info/libr_min/21_f/iz/patrik_0.htm ; Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня [Электронный ресурс] / Ш. Фицпатрик; [пер. с англ. Л.Ю. Пантина]. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/123758/read> ; Ashwin S. Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia / S. Ashwin. – London, New York, 2001. – 176 p.; Лахач Т.О. Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920 – 1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н.: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.О. Лахач. – Чернігів, 2010. – 19 с.; Гуполов Ю.В. Формирование института советской семьи как объекта государственной политики: 1917-1940 гг. (на материалах РСФСР): дис. ... к. и. н.: 07.00.02 / Гуполов Юрий Витальевич. – М., 2012; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Н.Б. Лебина. - СПб.: Журнал “Нева” - Издательско-торговый дом “Летний Сад”, 1999. - 320 с.; Лебіна Н.Б. «Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин...» Абортная политика как зеркало советской социальной заботы / Н.Б. Лебина // Советская социальная политика 1920 – 1930-х годов: идеология и повседневность / под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. – С. 228-241; Хасбулатова О.А. Российская гендерная политика в XX столетии: мифы и реальность / О.А. Хасбулатова. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2005. – 372 с.; Kukhterin S. Fathers and patriarchs in communist and post-communist Russia / S. Kukhterin // Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia / gen. editor S. Ashwin. – London and New York, 2000; Чернова Ж. Модель «советского»

отцовства: дискурсивные предписания [Электронный ресурс] / Ж. Чернова // Российский гендерный порядок: социологический подход: коллективная монография / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. - СПб.: Изд-во ЕврОпейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. - С. 138-168. - Режим доступа: <http://socioline.ru/book/rossijskij-gendernyj-poryadok-sotsiologicheskij-podhod-kollektivnaya-monografiya-pod-red-e-zdra#attachments> ; Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884-1939 / М. Богачевська-Хом'як. - К.:Либідь, 1995; Вороніна М.С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний університет імені Г.С. Сковороди. - Харків: Майдан, 2008. - Вип. 33. - С. 147-153; Вороніна М.С. Специфіка гендерних відносин у східних регіонах України (20-30-ті роки ХХ століття) // Збірник наукових праць. Університет (Історія, філософія, філологія). - К., 2009. - № 3. - С. 20-26; Вороніна М.С. Специфіка жіночого питання в маскуліному регіоні в першій третині ХХ століття (на прикладі Катеринославщини) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харківський національний університет імені Г.С.Сковороди. - Харків: Майдан, 2009. - Вип. 37. - С. 10-16; Кісь О. Голодомор 1932 – 1933 років крізь призму жіночого досвіду // Народознавчі Зошити. - 2010. - № 5 – 6; Кривуля О.О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929 – 1938 рр.): автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Ольга Олександрівна Кривуля. - Луганськ, 2004. - 20 с.; Сапицька О.М. Сільські жінки України в умовах підготовки та проведення колективізації (1928 – середина 1933 рр.): автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / Олена Михайлівна Сапицька. - Луганськ, 2007. - 20 с.; Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920 – 1930-е годы / Ю. Градскова // Советская социальная политика 1920 – 1930-х годов: идеология и повседневность / под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой. - М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2007. - С. 242-261; Денисова Л.Н. Судьба русской крестьянки в ХХ веке: брак, семья, быт / Л.Н. Денисова. - М.: РОССПЭН; «Памятники исторической мысли», 2007. - 479 с.; Lapidus G. Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change / G. Lapidus. - Berkeley, Los Angeles and London: Berkeley University Press, 1978; Manning R.T. Women in the Soviet Countryside on the Eve of World War II, 1935 – 1940 / R.T. Manning // Russian Peasant Women. - N-York, 1992. - P. 214 – 216.

2. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е.А. Здравомыслова, А.А. Тёмкина // Журнал исследований социальной политики. - Т.1 (№3/4). - С. 307.
3. Райх В. Сексуальная революция / В. Райх; [перев. с нем. В.А. Брун-Цехового]. - СПб.-М.: «Универсальная книга», АСТ, 1997. - С. 219.
4. Державний архів Донецької області (далі - Держархів Донецької обл.), ф. 1, оп. 1, спр. 2393, арк. 80.
5. Кругликова Г.Г., Хлевнова А.В. Гендерная роль женщины в семье [Электронный ресурс] / Г.Г. Кругликова, А.В. Хлевнова // Электронный научно-

- образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». - Октябрь 2009. - № 3(4).
– С. 31. – Режим доступа: www.grani.vspu.ru
6. Державний архів Луганської області (далі – Держархів Луганської обл.), ф.П. 34, оп. 1, спр. 94, арк. 28.
 7. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2393, арк. 56.
 8. Пролетарий. 2 сентября 1924 г. С. 3.
 9. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2391, арк. 2, 9.
 10. Там само, спр. 2393, арк. 56.
 11. Пролетарська правда. 1 квітня 1926 р. С. 4.
 12. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. Государственное конструирование гендера в советском обществе. Вказана праця. – С. 313.
 13. Социалистический Донбасс. 12 мая 1936 г. С.2.
 14. Там само; Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. Государственное конструирование гендера в советском обществе. Вказана праця. – С. 313.
 15. Социалистический Донбасс. 10 мая 1936 г. С. 3.
 16. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Вказана праця. – С. 196.
 17. Социалистический Донбасс. 10 мая 1936 г. С. 3; Ворошиловец. 19 мая 1936 г. С. 1.
 18. Пролетарий. 8 февраля 1924 г. С. 1; Там само. 4 марта 1924 г. С. 3.
 19. Кочегарка. 13 января 1926 г. С. 4; Пролетарий. 4 сентября 1924 г. С. 3.
 20. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2393, арк. 61; Там само, спр. 310, арк. 3.
 21. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. Государственное конструирование гендера в советском обществе. Вказана праця. – С. 305.
 22. Спутник Донецкого пропагандиста. – 1923. - № 3. – С. 56 – 59.
 23. Кочегарка. 13 января 1926 г. С. 4.
 24. Там само.
 25. Известия ЦИК. 28 октября 1926 г. С. 7; Луганская правда. 11 июня 1926 г. С. 6; Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2399, арк. 18.
 26. Kukhterin S. Вказана праця. – С. 80; Градскова Ю. Культурность, гигиена и гендер: советизация «материнства» в России в 1920 – 1930-е годы. Вказана праця. – С. 255 - 256.
 27. Социалистический Донбасс. 10 июня 1936 г. С.2.
 28. Луганская правда. 11 июня 1926 г. С. 6.
 29. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. Государственное конструирование гендера в советском обществе. Вказана праця. – С. 308.
 30. Вороніна М.С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20-30-ті рр. ХХ ст.). Вказана праця.
 31. Держархів Донецької обл., ф. Р-2, оп.1, спр. 527, арк. 2.
 32. Держархів Луганської області, ф. П-4, оп. 1, спр. 478, арк. 7 – 8.
 33. Там само, арк. 8.
 34. Пролетарська правда. 8 квітня 1926 р. С. 4.

35. Там само.
36. Держархів Донецької обл., ф. 9, оп. 1, спр. 458, арк. 18; Там само. спр. 463, арк. 22, 74; Пролетарська правда. 4 квітня 1926 р. С. 3.
37. Держархів Луганської обл., ф. П-4, оп. 1, спр. 86, арк. 3.
38. Там само, арк. 2.
39. Там само, спр. 478, арк. 9.
40. Держархів Донецької обл., ф. 1, оп. 1, спр. 2399, арк. 18, 20, 37.
41. Держархів Луганської обл., ф. П-4, оп. 1, спр. 478, арк. 9.
42. Луганская правда. 9 июня 1926 г. С. 6.
43. Голдман В.З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917 – 1937 гг.). Вказана праця.
44. Вороніна М.С. Жіноче питання в Донбасі та феномен Паші Ангеліної (20-30-ті рр. ХХ ст.). Вказана праця.
45. Женщина в СССР. Статистический сборник / под. ред. И.А. Кравалю. – М., 1937. – С. 158.
46. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 318, арк. 1.
47. Там само.
48. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 318, арк. 2.
49. Там само.
50. Голдман В.З. Женщины у проходной. Гендерные отношения в советской индустрии (1917 – 1937 гг.). Вказана праця. – С. 122.
51. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 318, арк. 1-2.
52. Держархів Донецької обл., ф. 9, оп. 1, спр. 463, арк. 22.
53. Там само, ф. Р-4249, оп. 1, спр. 310, арк. 5.
54. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 316, арк. 1-4.
55. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 310, арк. 5; Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 316, арк. 1-4.
56. Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 310, арк. 5.
57. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 316, арк. 1-2.
58. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 310, арк. 5; Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 316, арк. 1-2.
59. Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 310, арк. 5.
60. Підраховано за: Держархів Донецької обл., ф. Р-4249, оп. 1, спр. 316, арк. 3-4.
61. Держархів Луганської обл., ф. П-4, оп. 1, спр. 478, арк. 2.
62. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7165, арк. 42.
63. Там само, арк. 43.
64. Держархів Донецької області, ф. 9, оп. 1, спр. 463, 22 арк.; Інтерв'ю на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Ольмезова А. Г., 1929 г.р., мето рождження – с. Старый Комарь, Новоселковский р-н, Донецкая область, гречанка, образование – начальное, профессия – работница совхоза, на момент интервью – пенсионерка, проживающая в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 14 августа 2012 г. – беседа длилась 29 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; Інтерв'ю на тему «Моя семья. Воспоминания

из детства». Левтерова Л.Ф., 1930 г. р., место рождения и проживания – с. Туркенивка, Запорожская область (1930 – 1961 гг.), г. Донецк (с 1961 г.), украинка, образование – начальное, профессия – работница колхоза (телятница, свиарка, доярка), на момент интервью – пенсионерка, проживающая в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 14 августа 2012 г. – беседа длилась 23 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; Интервью на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Пищулин В.Н., 1933 г.р., место рождения – с. Ольшанец Елецкого р-на Липецкой обл., с 1936 г. проживает в г. Сталино, ныне – Донецк, Донецкая обл., на момент интервью – пенсионер, проживающий в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 19 августа 2012 г. – беседа длилась 50 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; Интервью на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Пищулина Г., 1933 г.р., место рождения – с. Рипчинци Улановского (ныне - Хмельницкого р-на) Винницкой обл., на момент интервью – пенсионерка, проживающая в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 19 августа 2012 г. – беседа длилась 20 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; Денисова Л.Н. Вказана праця. – С. 378 – 379.

65. Интервью на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Ольмезова А.Г., 1929 г.р., место рождения – с. Старый Комарь, Новоселковский р-н, Донецкая область, гречанка, образование – начальное, профессия – работница совхоза, на момент интервью – пенсионерка, проживающая в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 14 августа 2012 г. – беседа длилась 29 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора.
66. Пищулин В.Н., 1933 г.р., место рождения – с. Ольшанец Елецкого р-на Липецкой обл., с 1936 г. проживает в г. Сталино, ныне – Донецк, Донецкая обл., на момент интервью – пенсионер, проживающий в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 19 августа 2012 г. – беседа длилась 50 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора.
67. Труд в СССР (1934 год). – М., 1935. – С. 378 – 379.
68. Интервью на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Ольмезова А. Г., 1929 г.р., место рождения – с. Старый Комарь, Новоселковский р-н, Донецкая область, гречанка, образование – начальное, профессия – работница совхоза, на момент интервью – пенсионерка, проживающая в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 14 августа 2012 г. – беседа длилась 29 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; Интервью на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Пищулин В.Н., 1933 г.р., место рождения – с. Ольшанец Елецкого р-на Липецкой обл., с 1936 г. проживает в г. Сталино, ныне – Донецк, Донецкая обл., на момент интервью – пенсионер, проживающий в Донецке // Запись сделана И.В. Стрионовой. – 19 августа 2012 г. – беседа длилась 50 мин. – электронная и диктофонная версия – в архиве автора; Интервью на тему «Моя семья. Воспоминания из детства». Левтерова Л.Ф., 1930 г. р., место рождения и проживания – с. Туркенивка, Запорожская область (1930 – 1961 гг.), г. Донецк (с 1961 г.), украинка, образование – начальное, профессия – работница

- колхоза (телятниця, свинарка, доярка), на момент інтерв'ю – пенсіонерка // Запис зроблена І.В. Стріоновою. – 14 августа 2012 г. – бесіда тривала 23 мин. – електронна і диктофонна версія – в архіві автора.
69. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011.
70. Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928 – 1937 гг.) / З.Г. Лихолобова. – Донецк, 1973. – С. 46.
71. Денисова Л.Н. Вказана праця. – С. 378 – 379.
72. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.): колективна монографія / відп. ред. С.В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч.1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 312-328.
73. Лихолобова З.Г. Вказана праця.
74. Кульчицький С.В., Шаталина Е.П. Коллективизация сельского хозяйства и голод в 1932 – 1933 гг. / С.В. Кульчицкий, Е.П. Шаталина // Новые страницы в истории Донбасса: сб. статей. Кн. 2 / упоряд. З.Г. Лихолобова. – Донецк: Донбас, 1992. – С. 44-45.
75. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.). Т. 1. Вказана праця. – С. 323, 325.
76. Інтерв'ю на тему «Моя сім'я. Воспоминания из детства». Ольмезова А.Г., 1929 г.р., місце народження – с. Старий Комарь, Новоселковський р-н, Донецька область, гречанка, образование – начальное, професія – работниця совхоза, на момент інтерв'ю – пенсіонерка, проживаюча в Донецьку // Запис зроблена І.В. Стріоновою. – 14 августа 2012 г. – бесіда тривала 29 мин. – електронна і диктофонна версія – в архіві автора.
77. Там само; Інтерв'ю на тему «Моя сім'я. Воспоминания из детства». Пищулин В.Н., 1933 г.р., місце народження – с. Ольшанец Елецкого р-на Липецької обл., с 1936 г. проживає в г. Сталіно, нині – Донецьк, Донецька обл., на момент інтерв'ю – пенсіонер, проживаючий в Донецьку // Запис зроблена І.В. Стріоновою. – 19 августа 2012 г. – бесіда тривала 50 мин. – електронна і диктофонна версія – в архіві автора; Інтерв'ю на тему «Моя сім'я. Воспоминания из детства». Левтерова Л.Ф., 1930 г.р., місце народження і проживання – с. Туркенивка, Запорізька область (1930 – 1961 гг.), г. Донецьк (с 1961 г.), українка, образование – начальное, професія – работниця колхоза (телятниця, свинарка, доярка), на момент інтерв'ю – пенсіонерка // Запис зроблена І.В. Стріоновою. – 14 августа 2012 г. – бесіда тривала 23 мин. – електронна і диктофонна версія – в архіві автора.
78. Борисенко М.В. Житло і побут міського населення України у 20-30 роках ХХ століття / М.В. Борисенко. – К.: Стило, 2009. – 355 с.

Рукопис до редакції надійшов 10.10.2013 р.